

*Бурдін М. Ю.,**доктор юридичних наук, доцент,**проректор**Харківського національного університету внутрішніх справ*

СПРОБИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН У ГЕТЬМАНЩИНІ ЧАСІВ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ ТА РУЇНИ

Анотація. Статтю присвячено питанням функціонування традиційних форм землеробської цивілізаційно-правової культури в українських землях у другій половині XVII ст. Особливу увагу автор зосереджує на відмінностях у трактуванні земельно-правових відносин українським козацтвом, польською шляхтою та російською самодержавною владою. Підкреслюється, що нерівноцінність у земельному володінні різних соціальних структур українського суспільства доби Гетьманщини визначалася протилежними ментальними, політичними та правовими позиціями.

Ключові слова: Гетьманщина, земельні відносини, козацтво, шляхта, Московське царство, Річ Посполита.

Постановка проблеми. Національно-визвольна боротьба під проводом Б. Хмельницького стала поштовхом для розбудови нової української національної держави, яка за своїми державно-правовими інститутами істотно відрізнялась від усіх існуючих тоді в Європі. Суттєві зміни відбулись також у сфері земельних відносин. Саме на тому етапі були сформовані головні принципи та закладені підвалини сучасного розуміння порядку володіння, користування й розпорядження землями. Це робить надзвичайно актуальними історико-правові дослідження, присвячені особливостям правового регулювання земельних відносин в українських землях у другій половині XVII ст.

Період Хмельниччини та доба Руїни, що настала за ним, тривалий час викликають чималий інтерес вітчизняних і закордонних дослідників: від А. Скальковського та І. Крип'якевича [8; 11] до сучасних науковців В. Смолія та В. Степанкова [12]. Проте сюжети з вивчення земельних відносин саме в історико-правовому вимірі, на нашу думку, мали здебільшого допоміжний характер, що не дає можливості стверджувати про повноцінне вивчення теми в історіографії.

З огляду на це **метою статті** є розкриття особливостей функціонування традиційних форм землеробської цивілізаційно-правової культури на українських землях, що перебували в межах Гетьманщини від часів Б. Хмельницького до останніх років Руїни.

Виклад основного матеріалу дослідження. У ході національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького традиційні земельні відносини були відновлені й оновлені. Як зазначали дослідники, на всій території українських земель «можна було відновити господарські, соціальні та політичні порядки найдавнішої Київської Русі майже в усій їх чистоті: земельні простори для видобувної промисловості були в достатку, <...> відкривався простір для повної господарської самостійності, для цілковитої соціальної рівності, нарешті, для демократичного влаштування управління та суду. Усе це й було здійснено козаками» [9, с. 120–121].

Українська сільська хліборобська громада, дотримуючись традиційних принципів приватновласницьких земельних відносин і демократичних форм урядування та спираючись на правові норми Руської Правди й Литовських Статутів, за свідчила свою стійкість навіть після поразки Хмельниччини, виявивши спротив до спроб поневолення польською шляхтою або російським самодержавством. Найбільшою мірою це стосувалося козаків, які практично відродили рівноправність усіх селян на земельну власність та участь у формуванні інститутів самоврядування.

Однак Переяславська угода 1654 р. стала початком експансії в територіальний простір України інститутів російського самодержавства й кріпацтва та руйнування української національної землеробської духовності; вона поклала край існуванню інститутів земельної власності та земельних відносин, що впродовж багатьох століть забезпечували рівні громадянські права й свободи селянам і міщанам.

Зазначимо, що російська історіографія, як імперська, так і сучасна, репрезентує необ'єктивний погляд на юридичну сутність Переяславської угоди між Україною та Московією. Згідно з висновками О. Апанович, донині не знайдено український оригінал договору 1654 р., існують лише списки-переклади російською мовою [1, с. 36] та «жалувані грамоти» царя Олексія Михайловича Б. Хмельницькому. Царська жалувана грамота від 27 березня 1654 р. називає гетьмана та Військо Запорозьке «підданими московського царя», проте при цьому зазначає, що Україні «быть под нашою, царского величества, рукою, по своим прежним правам и привилеям и по всем статьям, которые писали выше сего», що, власне, передбачало не «підданство», а номінальну протекцію царя над Україною. Однак Московське царство за своєю природою й характером було унітарною, абсолютистською, феодально-кріпосницькою державою, для якої Українська гетьманська держава з її республіканським ладом і сильними демократичними елементами, з козацьким землеволодінням, вільною без феодального примусу працею на землі була своєрідною історичною антитезою. Отже, неминуче рано чи пізно царський уряд мав почати наступ на автономію України та на традиції козацького землекористування [1, с. 24, 26].

Нагадаємо, що прогресивні елементи суспільного устрою України, які пізніше були зафіксовані в Березневих статтях 1654 р., полягали в забороні «стороннім людям» втручатися у внутрішні справи України, виборність органів управління, існування власної судової системи тощо. М. Драгоманов навіть наголошував на близькості Березневих статей до англійської Magna Charta Libertatum – Великої Хартії вольностей 1215 р., з якої й почалось удосконалення державної системи Англії, що вивело її до найпередовіших держав Європи. Березневі статті водночас передбачали той шлях розвитку України, яким пішли вже новітні європейські держави, устрій яких кардинально відрізнявся від московських порядків [5, с. 49].

Незважаючи на численні перешкоди зовнішньополітичного характеру, Б. Хмельницький виконав основну роль – визволив українські землі з-під польського впливу, з'єднав їх у незалежну державу, відстоював право селян на землеволодіння та землекористування [12, с. 318]. Було проведено реформу інститутів державної влади відповідно до інтересів нової військово-політичної сили – козацтва. Відбулося зміцнення міського й сільського самоврядування, що відповідало давнім традиціям та очікуванням козацької верстви. Проте тривала війна зруйнувала економіку України, спустошила більшу частину земель і внесла певний розкол у середовище козацької старшини, окремі представники якої прагнули відновити союз із Польщею та запросити польську шляхту для організації сільськогосподарського виробництва, тоді як інші орієнтувались на Москву, щоб об'єднатись на основі православної християнської релігії. Певна частина козацької старшини хотіла повернути собі землі колишніх польських шляхтичів і зберегти напівкріпацький стан у тих селах. Соціальні відносини набували суперечностей і конфліктів [4, с. 122].

Під час визначення правового статусу власників землі в Гетьманську добу та передумов закріпачення селян необхідно брати до уваги те, що тоді суспільні відносини перебували в процесі реформування. А. Скальковський стверджує: «Фактично після закінчення повстання Б. Хмельницького на Україні на якийсь час майже зовсім зникають класові й станові відмінності та жодних твердих і різких границь між козацтвом і «поспільством» (у якому об'єднані селяни та міщани – М. Б.) не існує, перехід від однієї групи в другу був звичайним явищем. Указ Катерини від 3 травня 1783 р. здійснює мрії козацьких верхів і завершує справу закріпачення за ними селянства» [11, с. 213].

Значна частина населення Гетьманської держави вважала себе козацьким станом. Звичайно, існувала несумірність у розмірах земельної власності серед різних соціальних структур. Згідно з висновками А. Скальковського, у Гетьманську добу поняття «вольності» найбільше споріднене зі змістом французького терміна «*franchise*», що означає поселення вільних власників землі, тобто рівності соціально-економічних можливостей [11, с. 213]. Таке розуміння вольностей означало досить тривалий період земельних відносин у суспільстві, не розділеному пріоритетно в розмірах земельної власності.

Боротьба за вольності українського народу тривала майже 350 років, балансує між польським феодальним ладом з аристократичною формою державного устрою та російським самодержавством з общинною формою землеволодіння й інститутом кріпацтва. У цьому контексті Н. Чировський пише, що за часів Гетьманщини «український кордон існував як альтернатива рабству» [16, с. 4]. Офіційна державницька ідеологія Московії та Польщі вороже ставилась до козацької держави, яка недвозначно надавала права на земельну власність абсолютній більшості народу; водночас відбувався виразний потяг усіх соціальних структур до раціонального впорядкування земельних відносин.

Конфронтація між різними суб'єктами земельної власності після смерті Б. Хмельницького набувала щораз гостріших форм. Це зумовлювалось тим, що корпоративна солідарність реєстрового козацтва та козацтва Запорозької Січі розмежувала їх інтереси до земельної власності. Під час національно-визвольної боротьби цей конфлікт інтересів був усунутий на другий план, оскільки на першому плані постала ідея визволення української території від польської шляхти. Крім того, у Запо-

розькій Січі провідною світоглядною ідеєю була рівність у земельних відносинах, і козаки не сприймали саму ідею інституту одноосібного володаря землі з династичною традицією.

Національно-визвольна війна позначилась прагненням до політичного державного об'єднання всіх етнічних земель, які раніше були в складі Литовської держави, і водночас під впливом польського шляхетського землеволодіння й православної християнської культури поділила у своїх поглядах на майбутнє державне будівництво, зокрема форми землеволодіння, на три табори: Запорізька Січ, Лівобережжя та Правобережжя.

Запорізька Січ інтегрувала найбільшу частину дрібновласницького землеробського люду з його традиційними вольностями, які Польська держава насильно обмежила (зокрема, у праві власності на землю [7, с. 205]). У ході війни гетьман Б. Хмельницький своїми універсалами неодноразово підтверджував права Війська Запорізького, у тому числі й на володіння землями. Прикладом може слугувати виявлений нами у фондах Центрального державного історичного архіву України гетьманський універсал від 15 січня 1655 р. про підтвердження права власності Війська Запорізького на м. Терехтемирів та землі по р. Дніпро до м. Чигирин [15].

У Правобережній Україні провід національно-визвольної боротьби очолили колишні реєстрові козаки, які були на службі польського короля, мали певні привілеї й чималі земельні ділянки, господарювання на яких здійснювалось на основі використання найманої праці. У Лівобережній Україні об'єдналися переважно ті представники козацької старшини, які ідентифікували себе православними християнами та негативно ставились до римо-католицької Польської держави, яка зневажала українських православних селян та обмежувала їх у всіх правах і свободах. Ця козацька верства сподівалася на підтримку Московського царства, яке репрезентувало себе захисником православного світу. Козацькі форми державного устрою означених автономних одиниць, на думку багатьох дослідників, відповідали переважно традиції українського народоправства. Проте детальний аналіз подій і фактів тогочасної доби свідчить про те, що реконструкція успадкованих від Литовсько-Руської держави інститутів влади й норм права відбувалася з урахуванням набутого в складі Польської держави досвіду та його критичного переосмислення.

Польська влада, незважаючи на її негативний вплив на спосіб життя українського народу, мала помітний вплив на становлення нових форм землевласницьких відносин. Адаже в той час польська землевласницька аристократія змогла значною мірою капіталізувати свої сільськогосподарські маєтності, інтегрувати фінансово-банківський, комерційний і частково промисловий капітал. Магнатська аристократія прагнула розширити межі своєї комерційної діяльності та водночас на дипломатичному рівні організувала перемовини з гетьманом Правобережної України, щоб інтегрувати правобережні землі на засадах національної автономії в складі Польщі. Таке розгортання діяльності польської дипломатії на українських землях було негативно сприйняте Московським царством. Хоча похід короля Яна II Казимира в Лівобережжя 1663–1664 рр. був невдалим, у Москві зміцнювалась думка, що всю Україну перевести в підданство не вдасться, а тому треба стояти за Лівобережжя й Київ [10, с. 168].

Головною тенденцією в розбудові української держави в другій половині XVII ст. стала боротьба проукраїнських козацьких сил за об'єднання всіх етнічних земель і стабілізацію мирного життя, тобто організацію суспільного виробництва,

обміну й споживання, налагодження зв'язків між сільським господарством та ремісничими й торговельними центрами. Варто зазначити, що, незважаючи на складну міжнародну ситуацію, більшість селян-землевласників і козаків, які мали значну частину орних земель та використовували сезонну найману працю, чітко дотримувались укорінені в їх свідомості й побуті, господарській і комерційній діяльності юрисдикції Литовського статуту.

Розбудова козацьких державно-правових інститутів не супроводжувалась докорінною ломкою успадкованих від Литовсько-Руської держави земських управ, судів і сеймів. Полково-сотенний територіально-адміністративний устрій відповідав нормам Литовського статуту (Розділ II «Про оборону земську») [13, с. 164–170], у якому зазначено, що «Гетьманство велике» є репрезентантом свого народу, гетьман узгоджує свої дії із сеймом (радою полковників). Повітові інститути відповідали військовій сотні, сільські – вїту (отаману).

Це означає, що фундаментальні основи розбудови козацької національної держави були переважно не лише збережені, а й удосконалені. Більше того, інституційно-правові засади регулювання земельних відносин давали реальну можливість розвивати сільськогосподарське виробництво та нарощувати його економічний і соціальний потенціал, адже більшість землевласників у спільних інтересах дотримувались інституційно-правових норм Литовського статуту в регулюванні земельних відносин. Незважаючи на те, що відбувся стратифікаційний поділ суб'єктів земельної власності, основна тенденція в розбудові державно-правових інститутів, а саме публічність, рівноправність, недоторканість земельної власності та її суб'єктів без суду, стала стратегічним вектором розвитку.

Гетьман Лівобережної України І. Брюховецький започаткував тенденцію зближення українських і російських представників вищих інститутів державної влади родинними зв'язками та зміну вектора розвитку української держави на союз із Росією й інтеграцію в єдиний державний простір. Нагадаємо, що І. Брюховецький одружився з донькою Д. Долгорукова, і цей шлюб із представницею московської знаті став «нагородою гетьману за його поступки в політичній сфері» [2, с. 204]. І. Брюховецький першим з українських гетьманів Лівобережжя порушив норми чинного Литовського статуту, Магдебурзького права та Переяславської угоди. Найбільш руйнівною для українського селянства була запроваджена за його згодою вимога московського царя про передачу полкових міст під управління воевод та здійснення перепису всіх селян і міщан із подальшим запровадженням подушного податку, який збирали безпосередньо воеводи, що на той час розміщувались у центрах полкових міст.

Натомість інший гетьман – Д. Многогрішний – усвідомив, що наявні на українських землях згідно з Переяславською угодою військові формування та «ратні люди» не дотримуються прав, які є чинними на території Гетьманщини, і дійшов висновку про загрозу державному суверенітету, а найбільше вольностям усіх українських селян-землевласників. Він заявив, що на основі статей Б. Хмельницького московські воеводи повинні вийти з України. Він писав до Москви: «Царські ратні люди замість оборони завдали нам ще гіршої шкоди й знищення: у наших городах вони докучали бідним людям частими злодіями, підпалами і вбивствами до смерті та різними муками, а до того вони до наших звичаїв та обичаїв не звикли» [8, с. 205]. У листі до архієпископа Л. Барановича Д. Многогрішний пише, що «ми за вольності свої померти

готові, якщо воеводи залишаться, то хоч один за одним помремо, а їх не хочемо» [2, с. 220].

Антиросійської й водночас пропольської орієнтації в розбудові українських державно-правових інститутів, які б гарантували приватновласницькі земельні відносини, дотримувався правобережний гетьман П. Дорошенко. Описуючи раду, на якій П. Дорошенка обрали гетьманом, С. Величко зазначає, що тоді не ставилось питання про те, «при якому монарху будуть залишатися – російському чи польському». Козаки поки погоджувались визнавати патронат Польщі, однак вкотре вимагали від короля ліквідувати унію, повернути православної церкві її незаконно відібране майно й землі, відродити права та свободи Війська Запорізького, а також дозволити відкривати українські школи й семінарії [2, с. 211].

Як бачимо, і Лівобережна, і Правобережна гетьманські держави, репрезентовані в особі їх керівників, позиціонували себе як захисники успадкованих вольностей. Ключове поняття вольностей козацьких безпосередньо стосувалося правового статусу суб'єктів приватновласницьких земельних відносин [3, с. 23]. Воно стало не лише домінантою в розумінні майбутньої держави, а й імперативом її розбудови. Р. Колінгвуд вважає: «Духовне життя – це такий світ, чією реальністю є його свобода чи спонтанність: не беззаконний або хаотичний світ, а світ, чії закони вільно творяться тим самим духом, що вільно їм скоряється» [6, с. 255].

Царський уряд будь-яким чином обмежував можливості для набуття земель козаками. У Центральному державному історичному архіві України нами було виявлено копію датованого 1686 р. документа про заборону відводити землю в Дикому полі без царського указу [14]. Відмінностями між лівобережною й правобережною частинами Гетьманщини були лише орієнтації на ті зовнішні сили, за допомогою яких намагалися здобути ці вольності. Об'єднану українську державу П. Дорошенко мріяв поставити в нейтральне та незалежне становище між Росією, Польщею та Туреччиною. Однак зробити це в той час було набагато складніше, ніж задумати.

Висновки. Отже, становлення української козацької державності в другій половині XVII ст. характеризується переважно формуванням численної соціальної верстви, яка стає власниками земельних наділів, основним суб'єктом господарювання й політичного життя. На цьому тлі відбувається відмежування землевласницької верстви від низового козацтва, не пов'язаного із земельною власністю. Лише незначна частина запорізької козацької старшини, які були заможними, репрезентували поміркованість і не ідентифікували себе з «гультьяством і свавіллям». У цьому ми знову спостерігаємо вплив історико-культурних і правових факторів, з одного боку, від європейської цивілізації, а з іншого – від російського самодержавства.

Нерівноцінність у земельному володінні різних соціальних структур українського суспільства доби Гетьманщини визначалася протилежними ментальними, політичними та правовими позиціями. Однак варто зауважити, що на тому історичному етапі суб'єкти середньої й великої земельної власності, тобто козацька старшина та реєстрове козацтво, були носіями передових правових поглядів у руслі європейських підходів (товарного капіталістичного виробництва, що зароджувалось), натомість дрібне землеволодіння орієнтувалось на самозабезпечення власних маєтків. Перехідна епоха характеризується тим, що впродовж небагатьох років козацька маса стає власниками землі й суб'єктами господарювання та водночас охоронцями своєї землі.

Література:

1. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 року. Міфи і реальність / О. Апанович. – К. : Варта, 1994. – 96 с.
2. Гетманы и казацкие атаманы / сост. И. Левашова. – К. : Глория, 2014. – 384 с.
3. Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / І. Гуржій. – К. : Держ. вид-во політ. л-ри, 1954. – 451 с.
4. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право / О. Гуржій. – К. : Основи, 1996. – 222 с.
5. Драгоманов М. Пропаший час. Українці під Московським царством (1654–1876 рр.) / М. Драгоманов // Драгоманов М. Вибране / М. Драгоманов. – К. : Либідь, 1991. – С. 45–60.
6. Колінгвуд Р. Ідея історії / Р. Колінгвуд ; пер. з англ. О. Мокровольського. – К. : Основи, 1996. – 615 с.
7. Конституція польського сейму, що наказує примусово позбавляти міщан земельних володінь. 1538 р. // Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / упор. Т. Гошко. – Львів : Вид-во Українського Католицького ун-ту, 2011. – С. 205.
8. Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич ; відп. ред. : Ф. Шевченко, Б. Якимович. – Львів : Світ, 1990. – 520 с.
9. Рожков Н. Русская история в сравнительно-историческом освещении (основы социальной динамики) : в 12 т. / Н. Рожков. – М. ; Л. : Книга, 1918–1926. – Т. 2. – 1919. – 370 с.
10. Российская корона. Князья. Цари. Императоры / гл. ред. Н. Ярошенко. – М. : Ридерз Дайджест, 2009. – 320 с.
11. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края : в 2 ч. / А. Скальковский. – О. : Тип. Л. Нитче, 1850–1853. – Ч. 2. – 1853. – 552 с.
12. Смолій В. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет / В. Смолій, В. Степанков. – К. : Либідь, 1993. – 504 с.
13. Статут Великого князівства Литовського 1588 року // Кодифікація цивільного законодавства на українських землях : в 2 т. / [уклад. : Ю. Білоусов, І. Калаур, С. Гринько та ін.] ; за ред. Р. Стефанчука та М. Стефанчука. – К. : Правова єдність, 2009–2009. – Т. 1. – 2009. – С. 149–310.
14. Копія с пам'яті о заперещении отводить землю в Диком поле без царского указа (1686 г.) // Центральний державний історичний архів України. – Ф. 1407 : Колекція універсалів, привілеїв і листів українських гетьманів, великих литовських князів і польських королів, грамот російських царів, 1385, 1648–1764. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 214.
15. Універсал гетьмана Богдана Хмельницького від 15 січня 1655 р. про підтвердження права власності Війська Запорізького на м. Терехтемирів та землі по р. Дніпро до м. Чигирин // Центральний державний історичний архів України. – Ф. 51 : Генеральна військова канцелярія, м. Чигирин, м. Гадяч, м. Батурич, м. Глухів, 1656–1764. – Оп. 3. – Спр. 11904. – Арк. 17.
16. Chirovsky N. Introduction to Ukrainian History / N. Chirovsky. – New York, 1981. – 382 p.

Бурдин М. Ю. Попытки правового регулирования земельных отношений в Гетманщине времен Хмельниччины и Руины

Аннотация. Статья посвящена вопросам функционирования традиционных форм земледельческой цивилизационно-правовой культуры в украинских землях во второй половине XVII в. Особое внимание автор сосредотачивает на различиях в трактовке земельно-правовых отношений украинским казачеством, польской шляхтой и русской самодержавной властью. Подчеркивается, что неравноценность в земельном владении различных социальных структур украинского общества эпохи Гетманщины определялась противоположными ментальными, политическими и правовыми позициями.

Ключевые слова: Гетманщина, земельные отношения, казачество, шляхта, Московское царство, Речь Посполитая.

Burdin M. Attempts for legal regulation of land relations in the Hetmanate of Khmelnytsky and Ruins

Summary. The article is devoted to the questions of the functioning of the traditional forms of agricultural civilization and legal culture in the Ukrainian lands in the second half of the XVII century. The author focuses on differences in the interpretation of land-legal relations by the Ukrainian Cossacks, the Polish gentry, and the Russian autocratic authorities. It is emphasized that inequalities in the land ownership of various social structures of the Ukrainian society of the Hetmanate period were determined by opposing mental, political and legal positions.

Key words: Hetmanate, land relations, Cossacks, nobility, Moscow kingdom, Rzeczpospolita.